

Олександр Домбровський

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В ГРЕЦЬКІЙ ЛОГОГРАФІЇ

Коренів географічного поняття Скитії в античну епоху треба шукати в нетрях архаїчної доби Геллади. Генеза й розвиток згаданого поняття, пов'язані з процесом грецької колонізації, переходили різні стадії від мітологізування географічних понять, через старшу фазу грецької історіографії, відомої під назвою логографії (логой) аж до часів прагматичної форми писання історії включно. Вихідна точка географічного поняття північного Причорномор'я (популярно сказавши — античної України) покривається більш-менш з гіпербореологією. Поняття гіпербореїв у глибокій старовині було дуже широке, а локалізування їх було релятивне, тобто залежне від того, в якому часі й у якій фазі розвитку мітичної географії їх локалізовано. Під назвою гіпербореос розуміли античні греки архаїчної доби напів мітичних людей, що жили від них якнайдалі на північ. Ясно, що це був термін суто географічний, а не етнографічний — чи радше етнологічний. Процес певного «етнографізування» цього географічного поняття настає дещо пізніше, в наслідок чого гіпербореї з мітографічно-абстрактного поняття «конкретизуються», набираючи у фантастичній уяві античного світу певні етнографічні прикмети. Цей процес конкретизування мітографічно-абстрактного поняття гіпербореологічного елементу в античній географії й етнографії залишив свої сліди в оповіданні Геродота про гіпербореїв. Гіпербореологічні реманенти подібujemo в історіографії навіть після Геродота. Як виходить з оповідання Геродота, гіпербореї, яких локалізовано в тому часі на території північного Причорномор'я, мали мати сакральні зв'язки зі старшим осідком Аполлонового культу — Делосом.

Перед грецькою колонізацією горизонт географічного знання греків був назагал дуже обмежений, а найдалі висунена від них «північ», як межа відомого їм світу, була Македонія. Що діялося за македонськими горами — греки докладно не знали. Македонія була, отже, для них найдальшою «північчю», а її мешканці «північними», тобто гіпербореями. Вже в добі Гомера й дещо пізніше горизонт географічних понять греків поширився у зв'язку з першими ластівками колонізаційного руху, а тим самим поширилася й північна межа так, що гіпербореї «пересунулися» більш на північ. Тими гіпербореями стали тоді вже на місце македонців мешканці Тракії. Схоліяст до Піндаро-

вих Олімпіонікай (III, 25) виразно каже, що тебанський поет локалізує джерела Істра (Дунаю) в країні гіпербореїв. Це зрозуміємо краще, коли пригадаємо, що північні гори в греків звалися ріфейськими, а за тими горами мали жити гіпербореї. І так, у процесі еманципування античної географії від мітичного елементу гіпербореїв «пересували» чимраз більше на північ так, що в добу Геродота їх ще дехто з менш усвідомлених локалізував десь у прибалтицькій, а може навіть уже в скандинавській смузі. Щойно великі досягнення колонізаційного руху й у зв'язку з тим велика революція на відтинку географічних наук та прагматичний напрямок грецької історіографії склали того роду міти до музеїв найстарших змагань людського духа на полі античних дослідів і науки. Можна бути певним, що підставою назагал усіх тих східноєвропейських мітів, як однієї ланки в орбіті античної мітології, був економічний чинник. Міт про золоте руно Язона — дуже давня ремінісценція добування покладів золота в Колхиді. Гіпербореїські жертви із земних плодів — найстарші літературні сліди про торгівлю праукраїнським збіжжям. Оповідання про Арістея з Проконезу — згадка про прадавній центральноазійський торговельний шлях, що вів з території України на схід. В науці були навіть спроби локалізувати поодинокі місцевості, описані в Одисеї, в чорноморському басейні.

Назва «Гомер» у першій Книзі Мойсеєвого пентатевху, асирійське «гіміррай» і Гомерове «кіммерію» — це перші етнографічні нотки про північне Причорномор'я. У всякому разі на підставі коротких і неясних реляцій про північне побережжя Понту в Гомера не можна зробити реконструкцій географічної карти північного причорномор'я навіть у дуже загальних зарисах. Джерела, що на них опирався автор найстаріших грецьких епопей при подаванні своїх географічних відомостей, різноманітні й ми можемо про них сьогодні лише догадуватися. Користався він найправдоподібніше численнішими оповіданнями фенікійських мореплавців, які надовго ще перед грецькою колонізацією запускалися у різні сторони як купці й привозили з собою не раз найрізноманітніші фантастичні вістки, що в них крилися одначе зеренця правди. Цією античних оповідань є саме синтеза міту з історичною правдою. Крім того, перекази про троянську війну, похід Аргонавтів і, врешті, колонізаційно-торговельний рух, що почав чимраз більше охоплювати терени східно-середземноморського побережжя, збільшував географічні відомості. Все це безкритично приймав автор найстаріших грецьких епопей і, прикрасивши поезією й серпанком міту, подав архаїчну синтезу перших географічних відомостей гелленського світу тодішнього часу. Чи та безкритичність відзеркалює тодішній примітивізм географічних знань, чи до того долучувалася також свідомо licentia poetica, як дехто з дослідників догадується, з певністю не знаємо. Коли прийняти погляд у сучасній науці, що Гомер — це мітична постать, нереальна, й що обидві згадані епопей постали з різних, первісно відділених один від одного творів (логой), які подібно, як далеко пізніші германські «заги», або наші «думи» були розповіджені шляхом усної традиції й являли собою загально народню

творчість, то хронологія і уточнення тих географічних джерел, відомостей Іліади й Одисеї, ще більше потопують у безодні архаїчно-античних віків. Гомерова географія обіймає загально східне побережжя Середземного моря аж до Італії на захід. Побережжя Африки, Фенікія й Мала Азія взагалі й Греція — це терени, що їх Гомер, як на ті часи, знав відносно добре. На обрії його географічних відомостей мрячно видніє країна добрих їздців — Тракія. Чорне море зарисовується в релятивної вартости спробах реконструкції географічної карти на підставі Гомерової творчости лише на південному побережжі. Але яке воно завелике й де знаходиться північне побережжя, в глибині якого мали б жити напівреальні, а напів-мітичні кімерійці, — не було відомим. Смуга на північ від Македонії й Малої Азії — це окраїнні землі тодішньої ойкумени де живуть ідеальні й щасливі люди, виідеалізовані не лише в етнографічному, але навіть частково й есхатологічному розумінні, про яких доводять лише якісь відірвані, неясні, неначе крізь сон, вістки. Зрештою, «вічна мряка», що там панує, не дозволяє докладніше довідатися про ті краї купцям і мандрівникам, яким вдається часом дійти аж до тих сторін. А що знаходиться далі на північ за тими напів казковими країнами й їх мешканцями? Далі знаходиться край світа й тут пливе океан, що обливає хвилями довкола цілу землю, яку собі тодішні греки уявляли у формі диска Як бачимо з вище наведеного, Гомер є представником доби, яку цікує між іншим примітивізм географічних відомостей, поданих не в дослідній формі тодішнього часу — «історії», а в літературному творі — епосі, опертому на основах античної мітографії. Не від речі буде згадати при цьому й Гезіода, який згадає про Істр (Дунай) і про ріку Фазіс (Теог. 339, 340).

Найвизначніший з попередників Геродота й найкращий з усіх логіграфів історик і географ у одній особі — Гекатай з Мілету (540? — 480?) замикає першу добу примітивізму географічних знань і виступає уже як представник другої доби — емпіричної географії. Було б великою хибкою думати, що Гекатай появляється тепер безпосередно після першої доби. Між першою і другою добою великий шмат часу, в якому поширюється і кристалізується обрій географічного знання на тлі грецької колонізації, що набула великий розмах і тривала загалом два століття — від VIII до VI віку до нашої ери. Греки почали їздити по сусідніх краях, зав'язувати торговельні відносини, закладати свої факторії, що вирости згодом на великі торговельні міста. Грецька колонізація залишила великий слід на Заході, зокрема в південній Італії й Сіцилії — так. зв. Magna Graecia. На сході ціле побережжя Малої Азії опинилося в руках грецьких купців — колоністів, які опісля почали шукати звідси нових колонізаційних теренів і знайшли їх на північному побережжі Понту.

В тому колонізаційному русі на перший плян вибивалося грецьке плем'я йонійців, знане із свого спекулятивного зміслу й любови до подорожей і мореплавства. Згідно з традицією Мілет, йонійське місто

в Малій Азії, мало закласти 80, а навіть, як подавали інші, 100 міст.¹ Цілий понтійський басейн немов запрошував своїм багатством до колонізування тих теренів. Постає цілий ряд колоній. На західньо-північному побережжі Понту, тобто на терені Тракії: Аполлонія, Мезембрія, Одессус, Томі, на південь від устя Дунаю — Істрос, над Дністром — Тирас, при устю Буга й Дніпра — Ольвія, на побережжі Криму-Херсонес, Теодосія, Пантикапей, яка zorganizувала згодом могутню, як на той час, Боспорську державу, а на східно-північному побережжі у стіп Кавказу — Діоскурії, Фазіс та інші. Про значення йонійського племені в великій грецькій колонізації свідчить і те, що на сході в семітських мовах назва йонійців служить на означення греків взагалі. Того роду колонізаційний розмах від Сіцилії аж до стіп Кавказу й від праукраїнських степів до африканського побережжя, який тривав два століття, мусів принести одночасно величезні досягнення в галузі географії. Старі погляди про форму Землі мусіли бути замінені новими, кращими. Старі кордони Гомерової мапи світу мусіли значно розширитися і показати тодішньому людству нові, до того часу незнані, або маловідомі країни. Поряд з географічними відомостями пішла також і етнографія. Ці дві галузі знання довго ще потім творили одну нерозірвану цілість. В інтересі греків було збирати якнайточніші відомості з колонізованих ними теренів і їх мешканців, довідуватися про земельні багатства, комунікаційні умови даного краю, отже — ріки, різні старі торговельні шляхи тощо, а далі про стан культури мешканців — їхні звичаї, релігійні вірування, суспільну організацію і т. д.

Револуція поглядів творить нові підвалини науки того часу. Посталася йонійська школа, де почали кристалізуватися такі науки, як філософія, фізика, астрономія, географія, картографія. Талес, Анаксимандер, Анаксимен, Пітагор, Геракліт, Демокрит — це перші постаті, що записалися в історії грецької науки. Це перший гелленський гуманізм, який торував шлях науці та очищував дотеперішнє духове надбання греків від рудиментів фантазії й мітографії Гомерової доби, це пролог до пізнішої славної Періклової доби. На тлі тої нової епохи грецького інтелектуалізму видніє постать Гекатая з Мілету. З творчости Гекатая збереглося до 380 фрагментів,² з того 311 у Стефана Візантійського, а решта майже всі у граматиків, а також схолястів і лексикографів. Гекатай обдарував античний світ двома працями: одною історичною — «Генеалогією» (4 книги) і другою, важливою саме для нашої теми, географічною — «Гес Періодос». Праця та ділилася на дві книги названі «Європа» й «Азія», хоча, як догадується Вітковський,³ Гекатай приймає, мабуть, три частини світу: Європу, Азію й Лібію, що зазначає також Форбігер на своїй реконструкції Гека-

¹ Виказ мілетських колоній: Bilabel F., *Die Ionische Kolonisation*, Philologus, Suppl. XIV, 1 (Leipzig, 1920).

² Müller C., *Fragmenta historicorum graecorum* (з скороченні вживається: F.H.G.), I.

³ Witkowski S., *Historiografia Grecka*, I, Kraków, 1925, pag. 35-6.

таєвої мапи. Гекатай знав побережжя Понту. А матеріял, що його здобув у час подорожей, чи то з допомогою автопсії, чи вивідування від інших, все те вклав у свою географічну працю, яка складалася з тексту й карти, тобто мапи світу, вже дещо кращої від першої мапи філософа Анаксимандра. Такий знавець, як Якобі,⁴ присвячує досить місця обговоренню Гекатаєвої мапи. У своїй праці «Гес Періодос», тобто в описі світу, Гекатай присвячує трохи місця згадці про терени Східної Європи. Згадує про Тракію, Істер, у 153 фрагменті. Каркинїт місто, у 154 фрагменті, мелянхляйнів, у 155 фрагменті якихось миргетів, називаючи їх скитським племенем. Дальші фрагменти: 156 — 59,161 — 62 згадують про різні племена, що мешкали близько Кавказу. Фрагменти: 164 — 171 говорять нам про скитські племена, про Понт і Каспійське море. У фрагменті 187 згадує ріку Фазіс, Танаїс (Дон) і про Аргонавтів. У фрагменті 195, 198—99 говорить про Понт, у фрагменті 373 — про гіпербореїв. Як бачимо з вище наведеного, Гекатай знав уже без порівняння далеко більше від представників мітичної географії Гомерової доби. Він, як ученик йонійської школи, раціоналізує міти своїх попередників, виказуючи при цьому перші сліди наукової критики. Гекатай — це перший географ (коли не рахувати Анаксимандра, що був, властиво, картографом Греції. Він і перший ясніше згадує про наші землі. В його творі вже й гідрографія північного побережжя Понту залишила свій слід, він знає вже про Істр, Танаїс, Фазіс, згадує, очевидно, виразно про Понт і Каспійське море (Гірканіє талаясса). У нього виступають також і етнографічні моменти; він знає про ісидонів (фрґм. 168), амазонок (фрґм. 352), гіпербореїв (фрґм. 373), мелянхляйнів (фрґм. 154). В його Географії виступають ще й інші менш важливі скитські племена й місцевості. Зрештою, Гекатай називає взагалі всі ті племена скитськими. Це все, що збереглося з його творів. Але насправді в Гекатая могло бути й напевно було більше відомостей про терени північного Причорномор'я. З фрґм. 373, що має належати вже до фрагментів неслухно приписуваних Гекатаєві, виходило б, що Гекатай, написав твір про гіпербореїв, який не зберігся до наших часів. Вітковський вважає, що не можна доводити, щоб Гекатай подавав казкові народи, як, напр., гіпербореїв, за справді існуючі. Стосовно питання, як собі уявляв Гекатай наші землі, Понт, Меотиду та інше, годі щось позитивного сказати. З його фрагментів, що заховалися, важко зреконструювати мапу тих теренів. Хоча, з другого боку новочасні учені пробували робити такі реконструкції.⁵ В наслідок Гекатаєвих невиразних вісток стосовно наших земель існує ціла низка варіантів тих реконструкцій. Найцікавішим є те, що Гекатай мав уявляти собі Каспійське море не як замкнене внутрішнє море, а як затоку океану, що обливав довкола

⁴ Jacoby, Pauly, *Wissowa Realencyklopädie*.

⁵ Forbiger A., *Handbuch der alten Geographic*, I, Hamburg, 1877, табл. II. Tozer H. F., *A History of Ancient Geography*, Cambridge, 1935, табл. II.

континент. Правда, Гекатаєві фрагменти не говорять нам про те, але йонійські географи, а з ними, певно, й Гекатай, вважали Каспійське море затокою океану.

Перед Геродотом згадаємо ще його сучасника — логографа, Гелланіка з Лесбосу, мітографа й першого грецького хронографа, як його класифікує Вітковський, а, крім того, також етнографа й географа в одній особі, який цікавився Скитією. Про життя Гелланіка знаємо небагато. Він нібито походить з Мітилен. Дати його народження й смерті невідомі. На підставі комбінації античних реляцій можна подати як приблизну дату народження Гелланіка рік 485, а смерті — десь коло року 400. Це питання є зрештою предметом різних комбінацій та інтерпретацій. Якobi й Вітковський⁶ подають опінію дослідників стосовно цього питання. Фрагменти Гелланіка,⁷ що збереглися, мають понад 20 наголовків, між якими знаходиться також і Скитіка, що охоплює 170, 171 і 172 фрагменти. Але крім цих місць є й інші, в яких говориться про наші й сусідні землі та їх мешканців. І так, у фрґм. 30, 32-34 згадується про аргонавтів і амазонок (аргонавти виправилися проти амазонок), у фрґм. 76 згадується Понт Евксін і амазонки, у фрґм. 84 — амазонки й Кіммерійський Боспор, у фрґм. 92 — Кіммерійський Боспор і меотські скити, у фрґм. 96 — гіпербореї, ріфейські гори, у фрґм. 98 — Тракія, у фрґм. 109 — Понт, фрґм. 161, 162 — Тракія, фрґм. 170-172 — скити і Бористен (Дніпро). Тут згадані вже племена — амадоки, аладзони й калліпіді.

Трохи молодший від Гелланіка, Дамастес із Сігейону, також згадує про терени Скитії. Дамастес молодший від Гелланіка, хоча, як каже Шварц,⁸ їхня літературно-наукова праця могла йти цілком паралельно. Він писав коло року 400. Дамастес мав наново опрацювати стару йонійську карту світу Анаксимандра й Гекатая. У збережених фрагментах,⁹ знаходиться між іншим опис народів — Пері етнон (фрґм. 1-3). У фрґм. 1 Дамастес згадує скитів, ісидонів, аримаспів, гіпербореїв і ріфейські гори. Дамастес жив уже в добі грецької історіографії, хоча своєю діяльністю зв'язаний ще з попередньою добою. Тому слушно вважають його в науці епігоном логографії.

Найстарша доба походу гелленського духа на шляху пізнання наукової правди починалася від літературного твору-епосу (Гомер, Гезіод), переходила різні стадії розвитку, еманципувалася поволі, але послідовно від тавтологічного балаюту мітологічних варіантів, фантазії й решток понять дитячого віку людства, приймаючи поступово наукові критерії розумування та науковий метод дослідів і елементарні засади наукової критики. Архаїчний метод мітологізування історичних подій

⁶ Witkowski, *Historiografia Grecka*, I, 51-52. Jacoby, R. E. Pauly — *Wiss.*, VIII, *Hellanikos*.

⁷ Müller, F.H.G., I.

⁸ Schwartz, R. E. Pauly — *Wiss.*, IV, 2050-51.

⁹ Müller, F.H.G., II.

і фактів переходить у раціоналізування, локальні хроніки й географічні (чи радше топографічні) описи, еволюціонують на користь універсалізму дослідів, а літописний характер первісного характеру історіографії входить на шлях прагматизації. На таку зміну на відтинку грецької духовости треба було кілька століть — від Гомера до Геродота, тобто від белетристики до дійсної науки, хоча й Геродот, названий «батьком історії», не цілком вільний від впливів попередньої доби. Його прагматизм подекуди переплетений мітологічними елементами, можливо, вже більше для літературної прикраси твору, ніж для наукової інтерпретації. Щойно Тукидід репрезентує послідовний прагматизм у грецькій історіографії. На тлі того ж процесу розвитку античної духовности творилося й кристалізувалося географічне й етнографічне поняття Північного Причорномор'я, що переходило ті ж самі етапи еволюції понять від міту й ідеалізування до реалізму, випливаючого з автопсії античних авторів і позитивних відомостей купців і колоністів, чи мореплавців і подорожників.

Кіммерійці не змогли надати своїй назви теренам Східної Європи. Вони залишили по собі лише незначні сліди в топографічній ономастиці (Кіммерійські Мури, Кіммерійський Порт, країна, що має назву Кіммерійської й Кіммерійський Босфор — Геродот 4, 12. Свою назву надали, чи радше накиннули згаданим теренам скити, які десь у VIII столітті до нашої ери витиснули найправдоподібніше з Південно-Східної Європи своїх попередників-завойовників, кіммерійців, та зайняли їхнє домінуюче становище на східно-європейській, чи радше євразійській території. Як в античному світі окреслювано терени Південно-Східної Європи, тобто ранне античного північного Причорномор'я, перед появою назви «Скитія» — не знаємо. Як уже вище сказано, можемо припускати, що якийсь час, головним чином у добу мітичної й напів-мітичної географії, втримувалася між іншим назва — «гіперборейська країна». Термін «Скитія» підпадав спершу під політичне поняття, бо назва завойовників, які становили, правдоподібно, тонку порівняно панівну верству серед автохтонного населення, була накинена праукраїнському субстратові й його території. Геродот називає на загал усіх «скитами» не зважаючи на те, що бачив різниці між ними, бо сам переказує, що «властивих скитів дуже мало» (4, 81). Коли ж після упадку скитської політичної сили згаданий термін «Скитія» залишився nadalьше поруч нової назви «Сарматія» й проіснував ще цілі століття, то політичне поняття Скитії замінилося у географічне: Скитія — держава перейшла в поняття Скитії — території. Аналогічний процес зміни понять находимо й у назві «Сарматія», де ономастичний чинник змінив свій первісний характер, чи значення- від політичного до географічного. Ще в пізньому Середньовіччі подибуємо назву «Сарматія» для означення цілої, або частинної території Східної Європи, хоч по сарматах уже давно сліду не стало. На добу Геродота припадає завершення кристалізації політичного поняття Скитії з уваги на те, що це час розквіту політичної сили скит-

ських завойовників і так званого рах Scythica, який існував кілька століть у формі певної як на той час релятивної стабілізації етнічних границь на євразійському терені. Певну, хоча й далеко недосконалу синтезу тодішніх поглядів у античному світі, головню на гелленському ґрунті, на поняття території північного Причорномор'я (як ми популярно називаємо — античну Україну) дає нам у своєму історично-географічному творі батько історії й перший представник (хоча ще не повністю здекларований) грецької прагматичної історіографії — Геродот.